

**NIKOLAY TRUBETSKOY VA UNING ILMIY MEROSI: PRAGA
STRUKTURALIZMINING FONOLOGIK ASOSLARI VA ZAMONAVIY
LINGVISTIK PARADIGMALAR**

Malika Muxtarovna DAUTOVA

katta o'qituvchi

Termiz davlat universiteti

Termiz, O'zbekiston

gmail: dautovamalika0110@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada XX asr tilshunosligining yirik ilmiy yo'nalishlaridan biri bo'lgan Praga tilshunoslik maktabining shakllanishi, nazariy-metodologik tamoyillari va jahon lingvistikasining keyingi taraqqiyotiga ta'siri tahlil qilingan.

Tayansh so'zlar: Nikolay Trubetskoy, Praga maktabi, strukturalizm, funksionalizm, fonologiya, fonema, oppozitsiya, neytrallashuv, arxifonema, Sprachbund.

**НИКОЛАЙ ТРУБЕЦКОЙ И ЕГО НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ:
ФОНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРАЖСКОГО СТРУКТУРАЛИЗМА
И СОВРЕМЕННЫЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПАРАДИГМЫ**

Малика Мухтаровна ДАУТОВА

Старший преподаватель

Термезский государственный университет

Термез, Узбекистан

Аннотация

В статье анализируются процесс формирования Пражской лингвистической школы, её теоретико-методологические принципы и влияние на дальнейшее развитие мирового языкознания.

Ключевые слова: Николай Трубецкой, Пражская школа, структурализм, функционализм, фонология, фонема, оппозиция, нейтрализация, архифонема, Sprachbund.

Praga tilshunoslik maktabining shakllanishi va metodologik asoslari. XX asrning birinchi choragida Yevropa tilshunosligida yuz bergan metodologik burilish tilni alohida va bir-biridan mustaqil hodisalar yig'indisi sifatida emas, balki ichki munosabatlarga ega bo'lgan murakkab tizim sifatida o'rganishga zamin yaratdi. Ana shu ilmiy muhitda Praga tilshunoslik maktabi shakllandi. 1926-yil 6-oktabrda Praga lingvistik to'garagining tashkil etilishi ushbu jarayonning tashkiliy jihatdan muhim bosqichi bo'ldi.

Praga maktabining yuzaga kelishini faqat bitta ilmiy yoʻnalishga qarshi munosabat bilan izohlash yetarli emas. U bir necha metodologik ehtiyojlarning kesishgan nuqtasida vujudga keldi. Birinchidan, yosh grammatikachilar anʼanasida tilning tarixiy oʻzgarishlari va tovush qonuniyatlarini izohlashga katta eʼtibor berilgan boʻlsa-da, tilning muayyan davrdagi tizimli tashkil topishi, birliklarning oʻzaro funksional munosabatlari va kommunikativ vazifalarini yaxlit holda tavsiflash masalasi yetarlicha rivojlantirilmagan edi.

Ikkinchidan, Ferdinand de Sossyurning til haqidagi qarashlari yangi metodologik imkoniyatlarni ochib berdi. Sossyur tilni alohida elementlarning oddiy yigʻindisi emas, balki birliklari oʻzaro munosabat orqali qiymat kasb etadigan tizim sifatida talqin qildi. Praga maktabi vakillari mazkur umumiy nazariy tamoyilni konkret lingvistik material asosida rivojlantirib, tilning strukturaviy xususiyatlarini uning funksional tabiati bilan bogʻlashga intildilar.

Uchinchidan, Praga maktabi tilni kommunikativ faoliyatdan ajratib boʻlmasligini taʼkidladi. Shuning uchun uning vakillari uchun “til qanday tuzilgan?” degan savol bilan bir qatorda “til birliklari qanday vazifani bajaradi?” degan savol ham muhim boʻldi. Natijada strukturaviy va funksional yondashuvning oʻzaro birligi Praga maktabining asosiy metodologik belgilaridan biriga aylandi.

Praga maktabining alohida ilmiy ahamiyati fonetika va fonologiya oʻrtasidagi farqni nazariy jihatdan asoslashda namoyon boʻldi. Tovushning moddiy, akustik va artikulyatsion xususiyatlari bilan uning til tizimidagi farqlovchi funksiyasi bir hodisaning aynan bir jihati emasligi koʻrsatildi. Shu tariqa fonologiya tilning tovush tizimini funksional jihatdan oʻrganuvchi mustaqil ilmiy yoʻnalish sifatida shakllandi. Praga maktabining yana bir muhim xususiyati sinxron va diaxron tadqiqotlarni bir-biridan mutlaq ajratmaslikka intilish edi. Til tizimi muayyan tarixiy davrda mavjud boʻlsa-da, uning oʻzgarishi ham tizimdagi munosabatlar bilan bogʻliq holda tushuntirilishi mumkinligi haqidagi qarash keyinchalik funksional-diaxron yondashuvlarning rivojlanishiga taʼsir koʻrsatdi.

2. Praga tilshunoslik maktabining asosiy vakillari va ilmiy yo‘nalishlari. Praga lingvistik to‘garagi milliy jihatdan bir xil ilmiy maktab emas, balki turli mamlakatlardan kelgan olimlarni birlashtirgan xalqaro ilmiy markaz edi. Uning shakllanishida chex, rus va boshqa Yevropa olimlarining ilmiy hamkorligi muhim rol o‘ynadi.

Vilem Mathesius (1882–1945) Praga lingvistik to‘garagining asoschisi va birinchi prezidenti sifatida maktabning funksional yo‘nalishini shakllantirishga katta hissa qo‘shdi. Uning tilni funksional tizim sifatida o‘rganish haqidagi qarashlari keyinchalik funksional grammatika, matn lingvistikasi va gapning aktual bo‘linishi nazariyasining rivojlanishiga asos bo‘ldi.

Roman Jakobson (1896–1982) Praga maktabining eng mashhur vakillaridan biri bo‘lib, fonologik oppozitsiyalar, binar differensial belgilar, fonologik tizimlarning strukturaviy tashkil topishi va keyinchalik kommunikativ funksiyalar nazariyasining rivojiga katta hissa qo‘shdi. Uning tadqiqotlari Praga fonologiyasini keyingi strukturalistik va generativ fonologiya yo‘nalishlari bilan bog‘lovchi muhim ilmiy ko‘prik vazifasini bajardi.

Sergey Karchevskiy (1884–1955) Sossyur g‘oyalarini rus va Praga tilshunoslik an‘analari bilan bog‘lashda muhim rol o‘ynadi. U til belgisining ikki tomonlama va nomutanosib tabiatiga e‘tibor qaratib, strukturaviy semantika hamda morfologik nazariyaning rivojiga hissa qo‘shdi.

Bohuslav Gavranek (1893–1978) adabiy til, til me‘yorlari va funksional stilistika masalalarini ishlab chiqdi. Uning tadqiqotlarida tilning turli ijtimoiy va kommunikativ vaziyatlardagi funksional differensiallashuvi markaziy o‘rin egalladi.

Bohumil Trnka (1895–1984) strukturaviy fonologiya va ingliz tili fonologiyasining tavsifiga muhim hissa qo‘shdi. U Praga maktabining fonologik tamoyillarini konkret til materiali asosida qo‘llagan olimlardan biridir.

Yan Mukarovskiy (1891–1975) Praga strukturalizmining estetik va semiotik yo‘nalishini rivojlantirdi. Uning asarlarida badiiy matn, estetik funksiya, norma va qiymatning o‘zaro munosabati strukturaviy yondashuv asosida talqin qilindi.

Mazkur olimlarning faoliyati Praga maktabini faqat fonologik yo‘nalish bilan cheklab qo‘ymasdan, grammatika, stilistika, poetika, semiotika, til me‘yorlari va kommunikativ nazariya kabi sohalarga ham kengaytirdi.

3. Nikolay Sergeyevich Trubetskoy: hayoti va ilmiy faoliyati. Nikolay Sergeyevich Trubetskoy (1890–1938) XX asr tilshunosligining eng yirik nazariyotchilaridan biridir. U Moskva ilmiy muhitida shakllangan, keyinchalik Yevropada faoliyat yuritgan va Praga lingvistik to‘garagining nazariy rivojiga katta hissa qo‘shgan. Trubetskoyning ilmiy qiziqishlari nihoyatda keng bo‘lgan. U fonologiya bilan bir qatorda qiyosiy-tarixiy tilshunoslik, til tipologiyasi, areal lingvistika, etnografiya va madaniyat tarixi masalalariga murojaat qilgan. Shu sababli uning ilmiy merosini faqat fonologik nazariya doirasida baholash uning ilmiy salohiyati ko‘lamini toraytirgan bo‘lur edi.

1917-yildan keyin Trubetskoy Rossiyani tark etadi. U Sofiyada faoliyat yuritganidan so‘ng Vena universitetida slavyan filologiyasi professori sifatida ilmiy faoliyatini davom ettirdi. Shunga qaramay, u Praga lingvistik to‘garagi bilan doimiy ilmiy aloqada bo‘lib, uning nazariy faoliyatida faol ishtirok etdi. 1930-yillarda siyosiy ta‘qiblar uning hayotiga ham jiddiy ta‘sir ko‘rsatdi. 1938-yilda Avstriyaning natsistlar Germaniyasi tomonidan anneksiya qilinishidan keyingi bosimlar sharoitida Trubetskoy og‘ir ruhiy va jismoniy zarbalarni boshdan kechirdi va o‘sha yilning 25-iyunida Venada vafot etdi.

4. Trubetskoyning fonologik ta‘limoti. Trubetskoyning lingvistik merosidagi eng katta ilmiy yutuq –fonologiyaning mustaqil nazariy fan sifatida shakllanishiga qo‘shgan hissasidir. Uning 1939-yilda vafotidan keyin nashr etilgan “Grundzüge der Phonologie” (“Fonologiya asoslari”) asari XX asr fonologiyasining klassik manbalaridan biriga aylandi. Trubetskoy fonetik va fonologik tadqiqotlarning predmetini farqlash zarurligini asoslab berdi. Fonetika tovushlarning moddiy xususiyatlari – ularning artikulyatsiyasi, akustik tabiati va fizik jihatlarini o‘rganadi. Fonologiya esa tovush birliklarining til tizimidagi funksional qiymatini, ayniqsa ma‘no farqlash imkoniyatini tadqiq etadi. Biroq Trubetskoy uchun fonologiyaning mohiyati faqat “fonema ma‘no farqlaydi” degan formulaga

sig'maydi. Uning nazariyasida fonema, eng avvalo, boshqa fonemalar bilan munosabatda mavjud bo'ladigan tizim birligidir. Demak, fonemaning qiymati uning alohida akustik xususiyatlaridan emas, balki tizimdagi oppozitsion munosabatidan kelib chiqadi.

4.1. Fonologik oppozitsiya. Trubetskoy fonologik tizimni oppozitsiyalar majmui sifatida ko'radi. Oppozitsiya – ikki yoki undan ortiq fonologik birliklarning ularni bir-biridan farqlovchi belgilar asosida qarama-qarshi qo'yilishidir. Olim oppozitsiyalarni bir necha mezon asosida tasniflaydi. Privativ oppozitsiyada ikki a'zodan biri muayyan differensial belgiga ega, ikkinchisi esa mazkur belgiga ega emas yoki uning mavjudligi bilan qarama-qarshi qo'yiladi. Jarangli va jarangsiz undoshlar ayrim tillarda bunday munosabatni namoyon qilishi mumkin. Gradual (darajalu) oppozitsiyada qarama-qarshilik bitta belgining mavjud yoki mavjud emasligi bilan emas, balki uning turli darajada namoyon bo'lishi bilan bog'liq. Unli tizimlaridagi tilning ko'tarilish darajalari bunday munosabatga misol bo'la oladi. Ekvipolent oppozitsiyada esa ikki a'zo ham o'ziga xos differensial belgiga ega bo'lib, ulardan birini ikkinchisining oddiy "belgili/belgisiz" varianti sifatida talqin qilish mumkin emas. Bu tasnif fonologik birliklarni shunchaki ro'yxat sifatida emas, balki tizimdagi munosabatlar orqali tavsiflash imkonini berdi.

5. Neytrallashuv va arxifonema. Trubetskoy fonologiyasining eng muhim tushunchalaridan biri neytrallashuvdir. Neytrallashuv muayyan fonologik pozitsiyada ikki fonemaning qarama-qarshi, farqlovchi belgisi o'z kuchini yo'qotishi va shu pozitsiyada ularning oppozitsiyasi namoyon bo'lmasligi hodisasidir. Masalan, ayrim tillarda so'z oxirida jarangli va jarangsiz undoshlar o'rtasidagi oppozitsiya neytrallashishi mumkin. Bunday holatda fonemalarning boshqa pozitsiyalarda mavjud bo'lgan qarama-qarshiligi ma'lum pozitsiyada funksional jihatdan bekor qilinadi. Shu nuqtada arxifonema tushunchasi yuzaga keladi. Arxifonema neytrallashgan oppozitsiya a'zolari uchun umumiy bo'lgan differensial belgilar majmuini ifodalovchi abstrakt fonologik birlik sifatida talqin qilinadi.

Demak, Trubetskoy nazariyasida fonologik tizim faqat qarama-qarshiliklardan iborat emas. Tizimning muayyan pozitsiyalarida bu qarama-qarshiliklarning neytrallashuvi ham uning strukturaviy tashkil topishining muhim qismidir. Bu g'oya keyingi fonologik nazariyalarda ham katta ta'sirga ega bo'ldi. Ayniqsa, fonologik birlikning turli pozitsiyalardagi realizatsiyasi, distributsiyasi va funksional yuklamasi masalalarini o'rganishda Trubetskoy konsepsiyasi muhim nazariy tayanch bo'lib xizmat qildi.

6. Trubetskoy va til ittifoqlari nazariyasi. Trubetskoyning ilmiy merosi fonologiya bilan chegaralanmaydi. Uning qiyosiy-tarixiy va areal tilshunoslikka qo'shgan hissasi ham nihoyatda muhimdir. Olim tillar o'rtasidagi o'xshashliklarni faqat ularning umumiy kelib chiqishi bilan izohlash mumkin emasligini ta'kidladi. Geografik yaqinlik, uzoq davom etgan etnomadaniy aloqalar va intensiv til kontaktlari natijasida genetik jihatdan qarindosh bo'lmagan tillarda ham umumiy strukturaviy xususiyatlar shakllanishi mumkin. Ana shu hodisani tavsiflash uchun Sprachbund, ya'ni til ittifoqi tushunchasi muhim nazariy vositaga aylandi.

Til ittifoqini til oilasidan farqlash zarur. Til oilasi genetik qarindoshlikka asoslanadi, til ittifoqi esa hududiy va tarixiy kontaktlar natijasida yuzaga keladigan tipologik o'xshashliklar majmuini anglatadi. Shu sababli bir til ittifoqiga mansub tillar kelib chiqishi jihatidan mutlaqo boshqa til oilalariga tegishli bo'lishi mumkin. Bolqon tillari hududi bunday hodisaning klassik misollaridan biri sifatida ko'rsatiladi. Bu yondashuv keyinchalik areal lingvistikaning rivojlanishida muhim metodologik asosga aylandi.

7. Trubetskoy merosining zamonaviy lingvistika uchun ahamiyati. Trubetskoy tomonidan ishlab chiqilgan fonologik konsepsiyalar XX asr tilshunosligining keyingi rivojlanishiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatdi. Uning fonema, oppozitsiya, neytrallashuv va differensial belgilar haqidagi qarashlari strukturaviy fonologiyaning keyingi yo'nalishlari uchun nazariy zamin yaratdi. Praga fonologiyasi keyinchalik Amerika strukturalizmi va generativ fonologiya bilan turli darajalarda ilmiy munosabatga kirishdi. Ayniqsa, Roman Jakobsonning differensial belgilar haqidagi ishlari Trubetskoyning oppozitsiyalar nazariyasini

yangi nazariy bosqichga olib chiqdi. Hozirgi fonologiyada esa Trubetskoyning merosi bir necha yo‘nalishda davom etmoqda:

- 1) fonologik birliklarni tizimdagi munosabatlar asosida aniqlash;
- 2) fonologik oppozitsiyalarni strukturaviy jihatdan tasniflash;
- 3) neytrallashuv hodisalarini pozitsion va funksional jihatdan tahlil qilish;
- 4) fonologik birliklarning distributiv xususiyatlarini o‘rganish;
- 5) tillarning fonologik tizimlarini qiyosiy-tipologik tadqiq etish;
- 6) til kontaktlari natijasida yuzaga keladigan strukturaviy o‘xshashliklarni aniqlash.

Shu ma’noda Trubetskoy konsepsiyasi faqat tarixiy ahamiyatga ega bo‘lgan nazariya emas. Uning asosiy metodologik g‘oyasi – til birliklarining qiymatini ularning tizimdagi funksional munosabatlari orqali belgilash – zamonaviy tilshunoslikning turli paradigmalari uchun ham dolzarbdir.

8. Trubetskoy ilmiy metodologiyasining umumiy xususiyatlari. Trubetskoy merosini umumlashtirganda, uning metodologiyasida uch asosiy tamoyilni ajratish mumkin. Birinchisi – tizimlilik. Til birliklari alohida holda emas, balki o‘zaro munosabatlar tizimida o‘rganiladi. Ikkinchisi – funksionallik. Til birliklarining mohiyati ularning bajaradigan vazifasi bilan bog‘liq holda belgilanadi. Uchinchisi – qiyosiy-tipologik va areal yondashuv. Til hodisalarini faqat bitta til yoki bitta til oilasi doirasida emas, balki turli tillar va til hududlari materiallari asosida o‘rganish zarur deb qaraladi. Mazkur tamoyillarning o‘zaro birligi Trubetskoy ilmiy merosining ichki yaxlitligini ta’minlaydi. Fonologik oppozitsiyalar nazariyasi bilan til ittifoqlari nazariyasi bir-biridan mutlaqo uzilgan ikki yo‘nalish emas; ularni birlashtirib turadigan umumiy metodologik asos – tilni munosabatlar, tizim va funksiyalar orqali tushuntirish tamoyilidir.

Xullas, Praga tilshunoslik maktabi XX asr tilshunosligi tarixidagi eng muhim metodologik burilishlardan birini amalga oshirdi. U tilni faqat tarixiy rivojlanish mahsuli yoki alohida birliklar yig‘indisi sifatida emas, balki ichki munosabatlarga ega bo‘lgan, muayyan kommunikativ vazifalarni bajaruvchi funksional tizim sifatida tadqiq etish zarurligini asoslab berdi. Ushbu ilmiy

maktabning fonologik konsepsiyasi, avvalo, Nikolay Sergeyevich Trubetskoy va Roman Jakobson faoliyati bilan chambarchas bog‘liq. Trubetskoy fonemani alohida va mustaqil “tovush” sifatida emas, balki fonologik oppozitsiyalar tizimidagi funksional birlik sifatida talqin qildi. Oppozitsiyalarning privativ, gradual va ekvipolent turlarga ajratilishi fonologik tizimlarni strukturaviy tavsiflash imkoniyatlarini kengaytirdi. Neytrallashuv va arxifonema tushunchalari esa fonologik tizimdagi qarama-qarshiliklarning barcha pozitsiyalarda bir xil darajada namoyon bo‘lmasligini nazariy jihatdan izohlashga imkon berdi. Shu jihatdan Trubetskoy fonologiyasi tilning tovush tizimini statik inventar emas, balki o‘zaro munosabatdagi funksional birliklar tizimi sifatida tushunishga yo‘l ochdi. Olimning ilmiy merosi fonologiya bilan cheklanib qolmaydi. Uning Sprachbund va areal lingvistika haqidagi qarashlari til o‘xshashliklarini genetik qarindoshlikdan tashqari hududiy, tarixiy va madaniy aloqalar orqali ham tushuntirish zarurligini ko‘rsatdi. Bu tamoyil bugungi tipologik va kontakt lingvistikasida ham o‘z ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Umuman, Trubetskoy merosining asosiy ilmiy qiymati shundaki, u tilning turli sathlaridagi hodisalarni alohida faktlar yig‘indisi sifatida emas, balki tizim, munosabat va funksiya birligi asosida tushuntirishga intildi. Shu sababli uning nazariy qarashlari Praga strukturalizmining tarixiy merosi bo‘libgina qolmay, zamonaviy fonologiya, funksional tilshunoslik, tipologiya va areal lingvistika uchun ham muhim nazariy manba sifatida qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Havranek, B. Generální kodifikace spisovné češtiny a její funkce. – Praha: Melantrich, 1932.
2. Jakobson, R. Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze. – Uppsala: Uppsala Universitets Årsskrift, 1941.
3. Jakobson, R. Remarques sur l’évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves. – Prague: Travaux du Cercle Linguistique de Prague, 1929. – Vol. 2.

4. Karcevski, S. Du dualisme asymétrique du signe linguistique. – Prague: Travaux du Cercle Linguistique de Prague, 1929. – Vol. 1. – P. 88–93.
5. Mathesius, V. O požadavku obecné lingvistiky. – Prague, 1911.
6. Mathesius, V. Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistickém. – Praha: ČSAV, 1961.
7. Mukařovský, J. Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty. – Praha: Borový, 1936.
8. Trubetzkoy, N. S. Grundzüge der Phonologie. – Prague: Travaux du Cercle Linguistique de Prague, 1939. – Vol. 7.
9. Трубецкой, Н. С. Основы фонологии / пер. с нем. А. А. Холодовича. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1960.
10. Трубецкой, Н. С. История. Культура. Язык. – Москва: Прогресс, 1995.
11. Vachek, J. The Linguistic School of Prague: An Introduction to its Theory and Practice. – Bloomington: Indiana University Press, 1966.